नेपालको मिडिया नीति र मिडिया कानूनमा संशोधन

डा. सुरेश आचार्य
स्वतन्त्र पत्रकार

प्रस्तुतिको उद्देश्य (Objectives)

- विद्यमान मिडिया नीति र कानूनका मुख्य कमजोरीहरू पहिचान गर्ने।
- नयाँ प्रविधि (अनलाइन, एआई, सोसल मिडिया) ले ल्याएका चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्ने।
- नेपालको संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्ड अनुकूल कानून परिमार्जनका लागि सुझाव दिने।

पृष्ठभूमि र वर्तमान अवस्था
(Background & Current Scenario)

- नेपालको संविधान (२०७२) ले पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता र सूचनाको हक ग्यारेन्टी गरेको।
- धेरैजसो विद्यमान मिडिया कानूनहरू (जस्तै: छापाखाना तथा प्रकाशन ऐन २०४८, राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९) डिजिटल युगभन्दा अगाडि बनेकाले पुराना भएका।
- परम्परागत मिडिया (प्रिन्ट, रेडियो, टिभी) बाट न्यू मिडिया (अनलाइन, सामाजिक सञ्जाल, पोडकास्ट) तर्फ द्रुत रूपान्तरण।

पृष्ठभूमि र वर्तमान अवस्था
(Background & Current Scenario)

- नेपालको संविधान (२०७२) को धारा १९ ले **पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता**को ग्यारेन्टी गरेको छ।
- राष्ट्रिय आमसञ्चार नीति, २०७३ जारी भए पनि सोही अनुरूपका एकीकृत कानूनहरू अझै बन्न सकेका छैनन्।
- पुराना ऐनहरू (जस्तै: छापाखाना तथा प्रकाशन सम्बन्धी ऐन २०४८, राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९) बाटै डिजिटल मिडियालाई समेत नियमन गर्न खोज्दा व्यावहारिक जटिलता देखिएको छ।

संविधानका प्रत्याभूति

संविधानको

- धारा १७ ले विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता
- धारा १९ ले मिडिया स्वतन्त्रता
- धारा २७ ले नागरिकको सूचनाको हक र
- धारा २८ ले वैयक्तिक गोपनियताको अधिकार

सुनिश्चित गरेको छ ।

संविधानमा संशोधनको प्रस्ताव

- प्रस्तावनामा उल्लेख भएको पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रताको भावना अनुरुप प्रेस स्वतन्त्रता अक्षुण रहनेछ ।
- धारा १९ (१) को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशलाई थप प्रष्ट गर्न जरुरी छ ।
- सूचना माग्ने र पाउने अधिकारका अतिरिक्त प्रवाह गर्ने दायित्व हुनेछ ।
- धारा २७३ बमोजिम संकटकाल लगाइएको अवस्थामा धारा १९ र २७ का अधिकार निलम्वन गरिने छैन ।
- अनुसूची ५, ६, ७, ८ र ९ मा रहेका सरकारका तहगत वा संयुक्त अधिकारमा प्रष्टता जरुरी छ ।

अनुसूचीमा देखिएका अस्पष्टता

अनुसूची ५ : सङ्घको अधिकार सूची

- बुँदा ८ मा 'केन्द्रीय प्रसारण, केन्द्रीय मिडिया' र 'दूरसञ्चार' सङ्घको क्षेत्राधिकारभित्र राखिएको छ ।
- तर, इन्टरनेट र अनलाइन मिडियाको प्रकृतिका कारण कुन मिडिया 'केन्द्रीय' र कुन 'प्रादेशिक' भन्ने प्राविधिक विभाजन गर्न गाह्रो छ ।

अनुसूची ६ : प्रदेशको अधिकार सूची

- बुँदा ३ मा 'रेडियो, एफ.एम., टेलिभिजन सञ्चालन' प्रदेशको क्षेत्राधिकारमा राखिएको छ ।
- सङ्घीय कानुन नबन्दै कतिपय प्रदेशहरूले एफ.एम. र टेलिभिजन नियमन गर्ने आफ्नै कानुन बनाएका छन्, जसले गर्दा इजाजतपत्र (License) र नवीकरणमा सङ्घीय कानुनसँग विरोधाभास पैदा भएको छ।

अनुसूची ७ : सङ्घ र प्रदेशको साझा सूची

- बुँदा १४ मा 'सञ्चार माध्यमसम्बन्धी’ लाई साझा अधिकारमा राखिएको छ।
- साझा सूचीमा भएका विषयमा सङ्घीय कानुन र प्रादेशिक कानुन कतिपय अवस्थामा बाझिएका छन्। (जस्तैः मिडिया काउन्सिल, आमसञ्चार प्राधिकरण गठन, मिडिया दर्ता र खारेजीका प्रावधानहरू)।

अनुसूची ८ : स्थानीय तहको अधिकार सूची

- बुँदा ३ मा 'एफ.एम. सञ्चालन' स्थानीय तहको अधिकारभित्र समेटिएको छ।
- यसले गर्दा एउटै एफ.एम. रेडियोलाई स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घ (सूचना तथा सञ्चार प्रविधि मन्त्रालय) गरी तीनै तहमा दर्ता वा कर तिर्नुपर्ने हो कि भन्ने अन्योल र दोहोरोपन सिर्जना भएको छ।
- लाइसेन्सको अधिकार स्थानीय तहको अधिकारका रुपमा बुझिएको र तदनुरुप व्यवहार भएको छ ।

अनुसूची ९ : सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा सूची

- बुँदा २ मा ‘शिक्षा, खेलकूद र पत्रपत्रिका' लाई तीनै तहको साझा अधिकारमा राखिएको छ।
- यसले गर्दा मिडियाको नियमन, अनुगमन र कर प्रणालीमा कार्यक्षेत्रको तीव्र टकराव (Jurisdictional Conflict) देखिएको छ ।

अनुसूचीले नदिएको अधिकारको प्रयोग

- सूचनाको हक : स्थानीय कार्यालय खोल्न सक्ने भनेको तर छुट्टै कानून बनाएर राष्टिय सूचना समिति गठा (वागमती प्रदेश)
- प्रेस काउन्सिल : ऐनले नदिएका अधिकार स्थानीय कार्यालय खोल्न सक्ने भनेको तर छुट्टै कानून बनाएर राष्टिय सूचना समिति गठा (वागमती प्रदेश)
- आमसञ्चार प्राधिकरण : यो कानून संघमा प्रस्तावित रुपमा रहेको तर कोशी र मधेशमा प्राधिकरण स्थापित भएर क्रियाशील

अनुसूचीले निम्त्याएका चुनौती

- **कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन:** एफ.एम. रेडियो र अनलाइन मिडियालाई तीन वटै तहले नियमन गर्न खोज्दा मिडिया सञ्चालकहरू मारमा परेका।
- **सङ्घीय कानुनको ढिलाइ:** छाता आमसञ्चार ऐन (Mass Communication Act) समयमै नआउँदा प्रदेश र स्थानीय तहले मनोमानी वा अङ्कुश लगाउने खालका मिडिया कानुन बनाउने जोखिम बढेको।

अनुसूचीले निम्त्याएका चुनौती

- **अस्पष्ट परिभाषा:** 'केन्द्रीय मिडिया' र 'प्रादेशिक मिडिया' को परिभाषा स्पष्ट नहुँदा अनलाइन र युट्युब जस्ता डिजिटल माध्यमलाई कसले र कसरी नियमन गर्ने भन्नेमा अन्योल।
- **समाधानको बाटो:** सङ्घीय कानुनले स्पष्ट क्षेत्राधिकार तोक्ने, दर्ता र नवीकरण प्रक्रियालाई 'एकद्वार प्रणाली' (One-window system) मार्फत डिजिटल बनाउने र प्रदेश/स्थानीय तहलाई सहजीकरण र नियमनको भूमिका मात्र दिने।

अनुसूचीहरूमा बाझिएका र अस्पष्ट मुख्य विषयहरू

- **'केन्द्रीय' र 'प्रादेशिक' को धमिलो रेखा:** अनलाइन मिडिया र इन्टरनेटमा आधारित न्यू-मिडियाको प्रकृतिका कारण कुन मिडिया 'केन्द्रीय' र कुन 'प्रादेशिक' भन्ने प्राविधिक र व्यावहारिक विभाजन गर्न असम्भव जस्तै छ।
- **एफ.एम. नियमनमा त्रिपक्षीय टकराव:** एउटै एफ.एम. रेडियो सङ्घ, प्रदेश (अनुसूची ६) र स्थानीय तह (अनुसूची ८) को अधिकारभित्र पर्दा इजाजत, नवीकरण र रोयल्टी संकलनमा क्षेत्राधिकारको तीव्र विवाद छ।
- **सञ्चार माध्यम (अनुसूची ९):** सबै तहको साझा सूचीमा पर्दा एउटै मिडियाले तीनै तहमा दर्ता वा कर तिर्नुपर्ने झन्झटिलो र अस्पष्ट अवस्था सिर्जना भएको छ।

नीतिगत तहमा गर्नुपर्ने संशोधन
(Policy Level Reforms)

- **राष्ट्रिय आमसञ्चार नीति, २०७३ को पुनरावलोकन:** विगत १० वर्षमा आएको डिजिटल रूपान्तरण (Digital Transformation) लाई समेट्न नयाँ नीतिको आवश्यकता।
- **संघीयता अनुकूल नीति:** संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको मिडिया सम्बन्धी क्षेत्राधिकार स्पष्ट पार्ने।
- **डिजिटल र मिडिया साक्षरता नीति:** मिथ्या सूचना (Misinformation) र दुष्प्रचार (Disinformation) रोक्न विशेष राष्ट्रिय नीतिको तर्जुमा।

मिडिया नीतिमा गर्नुपर्ने मुख्य संशोधनहरू

- **एकीकृत राष्ट्रिय मिडिया नीति:** छापा, परम्परागत प्रसारण र न्यू-मिडिया (Digital/Online) लाई समेट्ने गरी एकीकृत मिडिया नीति आवश्यक।
- **एकद्वार प्रणाली (One-Window System):** मिडिया दर्ता, नवीकरण र वर्गीकरणका लागि तीन तहका सरकार धाउनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गरी डिजिटल माध्यमबाट एकै स्थानबाट सेवा दिने नीति।
- **सङ्घीयता अनुकूल मिडिया वर्गीकरण:** राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय मिडियाको वर्गीकरण प्रविधिको आधारमा नभई 'प्रसारण क्षमता' (Coverage) र 'भौगोलिक पहुँच' का आधारमा स्पष्ट पारिनुपर्ने।

कानूनी तहमा संशोधनका मुख्य क्षेत्रहरू
(Key Legal Amendments)

क्षेत्र / ऐन	विद्यमान समस्या	संशोधनको आवश्यकता
विद्युतीय कारोवार ऐन (दफा ४७ र ४८)	अनलाइन पत्रकारितालाई फौजदारी कसुरको रूपमा व्याख्या गरी पत्रकार पक्राउ गर्न दुरुपयोग।	मिडिया सम्बन्धी विषयलाई फौजदारी नभई **देवानी (Civil)** र आचारसंहिताको दायरामा ल्याउने।
प्रेस काउन्सिल ऐन	संरचना स्वायत्त नभएको र अनलाइन सञ्चारमाध्यमलाई नियमन गर्ने स्पष्ट कानूनी अधिकारको अभाव।	काउन्सिललाई मिडिया काउन्सिलमा रूपान्तरण गरी संरचनामा उपभोक्तालाई समावेश गरी अर्धन्यायिक र पूर्ण स्वायत्त संस्था बनाउने।

कानूनी तहमा संशोधनका मुख्य क्षेत्रहरू
(Key Legal Amendments)

क्षेत्र / ऐन	विद्यमान समस्या	संशोधनको आवश्यकता
प्रस्तावित आमसञ्चार विधेयक	विधेयक मस्यौदा भई मन्त्रालयमा थन्किएको	यसमा छापा, प्रसारण र श्रमजीवी पत्रकार ऐनका प्रावधानलाई समावेश गरी सबै सञ्चार माध्यमको छाता ऐनका रुपमा जारी गर्ने । यस अन्तर्गतका संरचनालाई आर्थिक एवं प्रशासनिक रुपमा पूर्ण स्वायत्त बनाउने ।

नयाँ प्रविधि र डिजिटल मिडिया नियमन
(Regulating Digital Media)

- **अनलाइन तथा ओटीटी (OTT) प्लेटफर्म:** यूट्यूब, टिकटक, अनलाइन न्यूज पोर्टलहरूलाई 'नियन्त्रण' गर्ने नभई पारदर्शी रूपमा 'नियमन' र दर्ता प्रक्रिया सहज बनाउने।
- **आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) र मिडिया:** मिडियामा एआईको प्रयोग, प्रतिलिपि अधिकार (Copyright) सुरक्षा र 'डिपफेक' (Deepfake) नियन्त्रण सम्बन्धी कानूनी प्रावधान थप गर्ने।
- **सोसल नेटवर्क र सञ्चारमाध्यमको सीमारेखा:** व्यक्तिगत अभिव्यक्ति र संस्थागत पत्रकारिता बीचको कानूनी भिन्नता स्पष्ट पार्ने।

प्रविधि र डिजिटल मिडिया नियमन : . डाटा सुरक्षा (Data Protection) **मा सुधार**

- नेपालमा व्यक्तिको गोपनीयताको अधिकारलाई सुरक्षित गर्न आधुनिक डिजिटल इकोसिस्टमका लागि निम्न सुधारहरू आवश्यक छन्:
- **स्वतन्त्र डाटा सुरक्षा प्राधिकरण (Data Protection Authority) को स्थापना:** गोपनीयता ऐन भए तापनि नेपालमा डाटा चोरीको अनुसन्धान गर्ने, सरकारी वा निजी क्षेत्रलाई जवाफदेही बनाउने र नागरिकको डाटा अधिकार रक्षा गर्ने कुनै शक्तिशाली र स्वतन्त्र "डाटा सुरक्षा प्राधिकरण" छैन। यसको तत्काल गठन गरिनु पर्छ।

प्रविधि र डिजिटल मिडिया नियमन...

- **डाटा ब्रिच (Data Breach) सम्बन्धी कडा प्रावधान:** यदि कुनै वित्तीय, प्रशासनिक वा सरकारी निकायको डाटा ब्रिच (ह्याक वा चुहावट) भएमा त्यसको जानकारी नियामक निकाय र सर्वसाधारणलाई अनिवार्य तथा समयमै दिनुपर्ने कानुनी मापदण्ड र दायित्व तय गरिनु पर्छ।
- **प्रस्तावित सूचना प्रविधि तथा साइबर सुरक्षा विधेयक (IT Bill) को परिमार्जन:** नयाँ मस्यौदा विधेयकहरूमा नागरिकको सहमति बिना डाटा प्रयोग गर्न नपाइने र निश्चित उद्देश्य पुरा भएपछि ३० दिनभित्र डाटा नष्ट गर्नुपर्ने जस्ता प्रावधानलाई अझ व्यावहारिक र कडा बनाइनु पर्छ।

साइबर सुरक्षा (Cybersecurity) मा सुधार

- नेपालको आधारभूत साइबर कानुन 'इलेक्ट्रोनिक कारोबार ऐन २०६३' (Electronic Transactions Act) आईफोन वा आधुनिक क्लाउड कम्प्युटिङको विकास हुनुभन्दा अगाडि बनेको हुनाले यसले वर्तमान समयका 'र्‍यान्समवेयर' (Ransomware), डिजिटल बैंकिङ ठगी र अत्याधुनिक साइबर आक्रमणहरूलाई रोक्न सक्दैन।
- **एकीकृत साइबर सुरक्षा ऐन (Cybersecurity Act):** राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति २०८० को जगमा उभिएर एउटा छुट्टै र बलियो 'साइबर सुरक्षा ऐन' जारी गर्नुपर्छ, जसले साइबर अपराधको वर्गीकरण र सजायलाई समयानुकूल बनाउन सकोस्।

साइबर सुरक्षा (Cybersecurity) **मा सुधार**...

- **क्रिटिकल राष्ट्रिय पूर्वाधार (Critical National Infrastructure) को सुरक्षा:** नेपालको राष्ट्रिय परिचयपत्र, नागरिक एप, स्वास्थ्य रेकर्ड र बैंकिङ प्रणालीहरू जस्ता केन्द्रीय डाटाबेसहरूको सुरक्षाका लागि विशेष प्राविधिक मापदण्ड (Cybersecurity Benchmarks) अनिवार्य गरिनु पर्छ।
- **विशेषज्ञ अदालत र क्षमता अभिवृद्धि:** इलेक्ट्रोनिक कारोबार ऐनले परिकल्पना गरेको 'सूचना प्रविधि न्यायाधिकरण' (IT Tribunal) हालसम्म गठन नहुँदा साइबर अपराधका सबै मुद्दा काठमाडौं जिल्ला अदालतले मात्र हेर्नुपर्ने बाध्यता छ। यसको विकेन्द्रीकरण र न्यायलय तथा साइबर ब्युरोको प्राविधिक क्षमता बढाउनु आवश्यक छ।

एआई (AI) नीतिको समीक्षा र नैतिक तथा जिम्मेवार प्रयोग

- **राष्ट्रिय आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स नीति २०८२ (२०२५)** ले नेपाललाई एआईको विश्वव्यापी परिदृश्यमा जोड्ने र ५ वर्षभित्र ५,००० एआई जनशक्ति उत्पादन गर्ने जस्ता महत्वाकांक्षी लक्ष्य राखेको छ। तर यसलाई सुरक्षित र जिम्मेवार बनाउन निम्न सुधारहरू आवश्यक छन्:
- **नैतिक एआई र पूर्वाग्रह न्यूनीकरण (Ethical AI & Bias Mitigation):** युनेस्को (UNESCO) को एआई नैतिकता सम्बन्धी निर्देशिका अनुरूप नेपालको एआई नीतिले पारदर्शिता र जवाफदेहीलाई जोड दिनुपर्छ। एआई प्रणालीहरूले नेपाली भाषा, संस्कृति वा समुदायप्रति कुनै पूर्वाग्रह वा विभेद (Bias) नराख्ने गरी राष्ट्रिय बेन्चमार्कहरू बनाउनुपर्छ।

एआई (AI) नीतिको समीक्षा र नैतिक ...

- **डिपफेक र दुष्प्रचार (Deepfakes & Misinformation) विरुद्धको कानुन:** एआईद्वारा सिर्जित नक्कली भिडियो, अडियो (Deepfakes) र मिथ्या सूचनाले सामाजिक सद्भाव र राष्ट्रिय सुरक्षामा पुऱ्याउन सक्ने क्षतिलाई रोक्न एआई नीतिमा कडा नियामक ढाँचा (Regulatory Framework) आवश्यक छ।
- **एआई नियमन परिषद् र राष्ट्रिय एआई केन्द्रको सक्रियता:** नीतिमा प्रस्ताव गरिएको 'एआई नियमन परिषद्' (AI Regulation Council) र 'राष्ट्रिय एआई केन्द्र' (National AI Centre) लाई केवल कागजमा सीमित नराखी सुरक्षित प्रयोगका लागि 'रेगुलेटरी स्यान्डबक्स' (Regulatory Sandbox - जहाँ सुरक्षित रूपमा एआईको परीक्षण गर्न सकिन्छ) को व्यवस्था तुरुन्तै कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ।
- **बौद्धिक सम्पत्ति (Intellectual Property) को रक्षा:** एआई मोडेलहरूले डेटा संकलन गर्दा अरूको सिर्जना वा प्रतिलिपि अधिकार (Copyright) उल्लंघन नगर्ने व्यवस्था सुनिश्चित गर्न बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी पुराना कानुनहरूमा सुधार गर्नुपर्छ।

सामाजिक सञ्जालको सञ्चालन, प्रयोग तथा नियमन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०८१'
(Social Media Bill 2081)

- विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता र प्रेस स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित नगर्ने गरी उक्त विधेयकका संकुचित (Restrictive) प्रावधानहरूमा गर्नुपर्ने सुधार र फेसबुक तथा युट्युब जस्ता प्लेटफर्महरूलाई जवाफदेही बनाउने उपायहरू देहाय बमोजिम छन्:

  सामाजिक सञ्जाल विधेयकका संकुचित प्रावधानहरू र आवश्यक सुधार (Reforms in Restrictive Provisions)

- **अस्पष्ट शब्दहरूको परिभाषा परिमार्जन:** विधेयकमा प्रयोग गरिएका 'भ्रामक सूचना' (Misleading content), 'मर्यादित प्रयोग', 'दुर्भावनापूर्ण उद्देश्य' (Malicious intent) जस्ता शब्दहरू अत्यन्त अस्पष्ट छन्। यस्ता शब्दको दुरुपयोग गरेर सरकारी निकायले सरकारको आलोचना गर्ने पत्रकार वा नागरिकलाई नियन्त्रणमा लिन सक्ने जोखिम रहन्छ। तसर्थ, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्ड (जस्तै UNESCO को डिजिटल प्लेटफर्म सुशासन निर्देशिका) बमोजिम यस्ता शब्दहरूको स्पष्ट र संकुचित परिभाषा गरिनुपर्छ।

- **बेनामी प्रोफाइल माथिको प्रतिबन्ध खारेजी:** विधेयकले नक्कली वा पहिचान नलुकाई मात्र (Restriction on Anonymity) सामाजिक सञ्जाल चलाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसले खोज पत्रकारिता (Investigative Journalism) गर्ने पत्रकारहरू र भ्रष्टाचार विरुद्ध बोल्ने ह्विसलब्लोअर (Whistleblowers) को सुरक्षालाई गम्भीर खतरामा पार्छ। डिजिटल अधिकार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको रक्षाका लागि बेनामी रहन पाउने अधिकारलाई सर्तसहित सुरक्षित गरिनुपर्छ।

सामाजिक सञ्जालको सञ्चालन, प्रयोग ...

- **अत्यधिक सजाय र फौजदारी दायित्व (Criminal Liability) को पुनरावलोकन:** विधेयकमा ५ वर्षसम्मको जेल सजाय र २५ लाख रुपैयाँसम्मको जरिवाना जस्ता कठोर फौजदारी सजाय प्रस्ताव गरिएको छ। सामाजिक सञ्जालमा व्यक्त गरिएका विचार वा सामग्रीका आधारमा सिधै जेल हाल्ने प्रावधानले लोकतन्त्रको उपहास गर्छ। सामान्य खालका अनलाइन गल्ती वा सामग्रीहरूलाई देवानी दायित्व (Civil Liability) वा प्रेस काउन्सिल जस्ता निकायको मध्यस्थतामा जरिवाना मात्र गर्ने गरी परिमार्जन गरिनुपर्छ।
- **सामग्री हटाउने (Content Takedown) अधिकारको दुरुपयोग नियन्त्रण:** सरकारी सूचना प्रविधि विभाग वा सम्बन्धित अधिकारीले कुनै पनि सामग्री 'उपयुक्त नभएको' ठहर गरेमा सिधै हटाउन निर्देशन दिन सक्ने र पालना नगरे प्लेटफर्मलाई १५ लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था छ। यसले न्यायिक प्रक्रिया विना नै प्रशासनिक तवरबाट सामग्री सेन्सरशिप (Censorship without Judicial Oversight) लाई बढावा दिन्छ। सामग्री हटाउन आदेश दिने अधिकार अदालत वा एक स्वतन्त्र न्यायिक निकायलाई मात्र हुनुपर्छ।

प्लेटफर्म जवाफदेहिता र प्लेटफर्म-आधारित पत्रकारिताको प्रवर्द्धन
(Platform Accountability & Journalism)

- वर्तमान समयमा युट्युब (YouTube) र फेसबुक (Facebook) नेपालमा सूचनाको मुख्य स्रोत र पत्रकारिताको नयाँ माध्यम बनेका छन्। तर, भ्यूज (Views) र डलर कमाउने होडबाजीमा अनभेरिफाइड सामग्री, अफवाह र 'क्लिकबेट' (Clickbait) पत्रकारिता मौलाएको छ। यसलाई नियमन गर्न र उत्तरदायी बनाउन निम्न सुधारहरू आवश्यक छन्:
- **मध्यस्थकर्ताको दायित्व (Intermediary Liability) को वर्गीकरण:** फेसबुक र युट्युब जस्ता विश्वव्यापी प्लेटफर्महरूलाई नेपालमा अनिवार्य दर्ता गराउने प्रावधान (नियमन र करका लागि) ठिकै भए तापनि, उनीहरूले प्रयोगकर्ताले राखेका सामग्रीको प्रकृति हेरी स्वनियमन (Self-regulation) को व्यवस्था गर्नुपर्छ। नेपालमै २४ सै घण्टा काम गर्ने द्रुत कार्यदल (Rapid Response Team) र स्थानीय सम्पर्क बिन्दु (Point of Contact) राख्न लगाई नेपालको भाषा र संस्कृति बुझ्ने 'कन्टेन्ट मोडरेटर' (Content Moderators) हरूको व्यवस्था गर्न कानुनी रूपमा बाध्य पारिनुपर्छ।

प्लेटफर्म जवाफदेहिता...

- **प्रेस काउन्सिलको कार्यक्षेत्र विस्तार र स्वनियमन ढाँचा:** युट्युब च्यानल वा फेसबुक पेज मार्फत नियमित रूपमा समाचार र डकुमेन्ट्री प्रसारण गर्ने सञ्चारमाध्यम वा स्वतन्त्र पत्रकारहरूलाई **प्रेस काउन्सिल नेपाल**को डिजिटल आचारसंहिता अन्तर्गत ल्याइनुपर्छ । यसका लागि 'आम सञ्चार विधेयक' मा नै संशोधन गरी फेसबुक/युट्युब पत्रकारितालाई मूलधारको अनलाइन पत्रकारिता सरह पहिचान र मर्यादा दिइनुपर्छ ।
- **अल्गोरिदमको पारदर्शिता (Algorithmic Transparency):** फेसबुक र युट्युबको अल्गोरिदमले सनसनीपूर्ण (Sensational) र घृणास्पद अभिव्यक्ति (Hate Speech) लाई बढी भाइरल बनाउने गरेको पाइन्छ । नेपाल सरकारले यी टेक कम्पनीहरूसँग संवाद गरी नेपालभित्र पत्रकारिताको न्यूनतम मापदण्ड पुरा गरेका (तथ्य जाँच - Fact-checked भएका) र सुदृढ मिडिया हाउसका सामग्रीलाई प्राथमिकता दिने खालको डिजिटल डिष्ट्रिब्युसन पोलिसी बनाउन दबाब दिनुपर्छ ।
- **फ्याक्ट चेकिङ (Fact-Checking) र डिजिटल साक्षरतामा सहकार्य:** मिडिया प्लेटफर्महरूलाई नेपालका स्थानीय फ्याक्ट-चेकिङ संस्थाहरूसँग साझेदारी गर्न अनिवार्य गरिनुपर्छ, जसले गर्दा युट्युब वा फेसबुकमा अफवाह फैलाउने च्यानलहरूको मोनेटाइजेसन (Monetization - पैसा कमाउने सुविधा) तुरुन्त रोक्न वा सस्पेन्ड गर्न सकियोस् । जिम्मेवार र तथ्यपरक पत्रकारिता गर्नेहरूलाई मात्र प्लेटफर्मले आर्थिक रूपमा प्रोत्साहन गर्ने वातावरण बनाइनुपर्छ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ (Criminal Code) र मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ (Civil Code)

- कतिपय प्रावधानहरू प्रेस स्वतन्त्रता, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनको मस्यौदा अनुकूल परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ। विशेष गरी पत्रकारहरूलाई फौजदारी अभियोग लगाएर जेल हाल्ने डर देखाउँदा खोज पत्रकारितामा "चिलिङ इफेक्ट" (Chilling Effect) पैदा भएको छ।

- **१. गालीबेइज्जती (Defamation) सम्बन्धी प्रावधान र सुधार**

- मुलुकी अपराध संहिताको परिच्छेद–२१ मा गाली र बेइज्जतीलाई **फौजदारी अपराध (Criminal Offense)** मानेर जेल सजायको व्यवस्था गरिएको छ।

- **विद्‍यमान समस्या:** संहिताको दफा ३०७ ले बेइज्जती गर्ने गराउने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद वा २० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजायको व्यवस्था गरेको छ। यदि विद्‍युतीय वा आमसञ्चार माध्यमबाट बेइज्जती गरेमा थप एक वर्ष कैद र १० हजार जरिवाना हुने भनिएको छ। सार्वजनिक चासो र भ्रष्टाचारका विषयमा लेख्ने पत्रकारलाई रोक्न यसको दुरुपयोग बढेको छ।

प्रस्तावित सुधार (Reforms)

- **फौजदारीबाट देवानीमा रूपान्तरण (Decriminalization):** अभिव्यक्ति वा पत्रकारिताको माध्यमबाट हुने गालीबेइज्जतीलाई पूर्ण रूपमा 'फौजदारी अपराध' को सूचीबाट हटाइनुपर्छ। यसलाई मुलुकी देवानी संहिता अन्तर्गत **'देवानी दायित्व' (Civil Liability)** मा मात्र सीमित गरिनुपर्छ। पत्रकारलाई समाचार लेखेकै भरमा जेल हाल्ने व्यवस्था पूर्णतः खारेज हुनुपर्छ।
- **क्षतिपूर्तिको तार्किक मापदण्ड:** देवानी संहिताको दफा ६७६ र ६७७ बमोजिम क्षतिपूर्ति दाबी गर्दा वादीले वास्तविक रूपमा पुगेको आर्थिक वा सामाजिक क्षतिको प्रमाण पेस गर्नुपर्ने र अदालतले काल्पनिक नभई तार्किक रूपमा क्षतिपूर्ति तोक्ने मापदण्ड बनाउनुपर्छ।
- **'सत्य र सार्वजनिक हित' को प्रतिरक्षा (Defense of Truth):** यदि पत्रकारले लेखेको कुरा सत्य हो वा सार्वजनिक हित (Public Interest) का लागि हो भने त्यसलाई बेइज्जती मान्न नसकिने स्पष्ट कानुनी व्यवस्था हुनुपर्छ।

घृणास्पद अभिव्यक्ति (Hate Speech) सम्बन्धी प्रावधान र सुधार

- अपराध संहिताको दफा ४९ र १५६ ले विभिन्न जातजाति, धर्म वा सम्प्रदायबीच घृणा वा द्वेष फैलाउने कार्यलाई प्रतिबन्धित गरेको छ।
- **विद्यमान समस्या:** 'घृणास्पद अभिव्यक्ति' (Hate Speech) को परिभाषा कानुनमा अत्यन्त फराकिलो र अस्पष्ट छ। कुनै नेता, सार्वजनिक अधिकारी वा नीतिमाथि गरिएको कडा आलोचनालाई पनि "घृणा फैलाएको" भनी व्याख्या गरेर पत्रकार वा नागरिकलाई पक्राउ गर्ने जोखिम रहन्छ।

प्रस्तावित सुधार (Reforms)

- **स्पष्ट परिभाषा (Clear Definition):** संयुक्त राष्ट्रसंघको ' रबाट कार्ययोजना' (Rabat Plan of Action) बमोजिम घृणास्पद अभिव्यक्तिको परिभाषा परिमार्जन गरिनुपर्छ। जस अनुसार साँचो अर्थमा हिंसा भड्काउने (Incitement to violence, hostility or discrimination) नियत भएका अभिव्यक्तिलाई मात्र अपराध मानिनुपर्छ।
- **आलोचना र घृणाबीचको भिन्नता:** सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्ति, धार्मिक बेथिति वा सामाजिक कुरीतिको आलोचना गर्नु र कुनै समुदायप्रति घृणा फैलाउनु फरक कुरा हो भन्ने स्पष्ट स्पष्टीकरण (Explanation) कानुनमै थपिनुपर्छ।

राष्ट्रिय सुरक्षा (National Security) सम्बन्धी प्रावधान र सुधार

- अपराध संहिताको परिच्छेद–१ मा राज्य विरुद्धका अपराधहरू (Offenses against the State) अन्तर्गत सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा राष्ट्रिय सुरक्षामा आँच पुऱ्याउने कार्यलाई प्रतिबन्धित गरिएको छ।
- **विद्यमान समस्या:** दफा ५८ (हुलदङ्गा गरी राज्य विप्लव गर्ने) वा दफा ७० (राज्य विरुद्ध षड्यन्त्र गर्ने) जस्ता प्रावधानहरूको दायरा फराकिलो छ। राष्ट्रिय सुरक्षा वा कूटनीतिक सम्बन्धमा गरिने पत्रकारिता, सरकारी प्रतिवेदन वा 'लिक' भएका दस्तावेजका आधारमा समाचार लेख्दा पत्रकारहरूलाई राज्य विप्लवको मुद्दा चलाउने डर रहन्छ।

प्रस्तावित सुधार (Reforms)

- **'जोखिमको गम्भीरता' (Clear and Present Danger) को सिद्धान्त:** राष्ट्रिय सुरक्षा सम्बन्धी कानुनको प्रयोग जोहानेसबर्ग सिद्धान्त (Johannesburg Principles on National Security, Freedom of Expression and Access to Information) अनुकूल हुनुपर्छ। कुनै समाचारले देशको सुरक्षामा 'तत्काल र गम्भीर भौतिक खतरा' पैदा गर्दैन भने त्यसलाई अपराध मान्न मिल्दैन।
- **सूचनाको हक र प्रेसको संरक्षण:** सरकारी गोपनीयता सम्बन्धी पुराना कानुनहरू (जस्तै सरकारी अनधिकृत प्रकाशन) लाई परिमार्जन गरी भ्रष्टाचार वा मानवअधिकार उल्लंघन लुकाउन 'राष्ट्रिय सुरक्षा' को बहाना बनाउन नपाइने ग्यारेन्टी गरिनुपर्छ।

सामाजिक सद्भाव (Social Harmony) सम्बन्धी प्रावधान र सुधार

- नेपालको बहुजातीय र बहुधार्मिक संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राख्दै अपराध संहिताको दफा १५६ मा धार्मिक भावनामा आघात पुर्‍याउन नहुने व्यवस्था छ।
- **विद्‍यमान समस्या:** सामाजिक सञ्जाल वा समाचार माध्यममा कला, साहित्य, कार्टुन वा व्यङ्ग्य मार्फत सामाजिक विसंगतिमाथि प्रहार गर्दा पनि 'सामाजिक सद्भाव' बिगारेको आरोप लगाउने प्रवृत्ति बढेको छ। यसले कलात्मक अभिव्यक्ति र रचनात्मक पत्रकारिता (Satirical/Creative Journalism) लाई खुम्च्याएको छ।

प्रस्तावित सुधार (Reforms)

- **'नियत' (Intent) को अनिवार्यता:** सामाजिक सद्भाव बिग्रने कार्यमा कसैको स्पष्ट र प्रमाणित 'नियत' (Mens Rea) थियो वा थिएन भन्ने कुरालाई मुद्दा चलाउने मुख्य आधार बनाइनुपर्छ।
- **प्रेस काउन्सिलको क्षेत्राधिकार:** आमसञ्चार माध्यम वा पत्रकारबाट सामाजिक सद्भावमा आँच आउने सामग्री प्रकाशन/प्रसारण भएमा सुरुमै फौजदारी मुद्दा चलाएर थुन्नुको सट्टा **प्रेस काउन्सिल नेपाल** वा मिडिया आत्मनियमनकारी निकाय मार्फत सुनुवाइ र आचारसंहिताको कारबाही गर्ने प्रणाली (Remedial Action) लाई पहिलो प्राथमिकता

विज्ञापन (नियमन गर्ने) ऐन, २०७६
विज्ञापन नीतिहरू र हालैको कार्यकारी आदेश

- **१८ चैत २०८२ को नयाँ कार्यकारी आदेश (Executive Order) मा सुधार**

अहिलेको मुख्य विवादको चुरो यही निर्देशन हो। यसलाई प्रेस स्वतन्त्रता र खुला बजारको सिद्धान्त अनुकूल बनाउन निम्न सुधार आवश्यक छन्:

- **भेदभावपूर्ण वितरण नीतिको खारेजी:** विज्ञापन लोककल्याणकारी सञ्चार र नागरिकको सूचनाको हक सुनिश्चित गर्ने माध्यम हो। सरकारी र निजी दुवै सञ्चारमाध्यमले राज्यलाई कर बुझाउने हुनाले सरकारी विज्ञापनमा दुवैको समान र प्रतिस्पर्धी पहुँच हुनुपर्छ। तसर्थ, "सरकारी मिडियामा मात्र दिने" भन्ने बाध्यात्मक प्रावधान तत्काल सच्याइनुपर्छ।

- **सार्वजनिक खरिद ऐनसँग सामञ्जस्यता:** सार्वजनिक खरिद ऐन (Public Procurement Act) ले कुनै पनि ठेक्कापट्टा वा टेन्डरको सूचना "राष्ट्रिय स्तरको दैनिक पत्रिका" मा छाप्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। नयाँ कार्यकारी आदेशले यस ऐनको भावनालाई समेत संकुचित गरेकाले कानुनसँग बाझिने यस्ता आदेशहरू परिमार्जन गरिनुपर्छ।

- **विज्ञापन एजेन्सीहरूको भूमिकाको सम्मान:** सरकारले विज्ञापन एजेन्सीहरूले अत्यधिक कमिसन खाएको आरोप लगाएर यो कदम चालेको बुझिन्छ। तर, एजेन्सीहरूलाई पूर्ण रूपमा निषेध गर्दा यस क्षेत्रमा कार्यरत हजारौंको रोजगारी संकटमा परेको छ। एजेन्सीहरूलाई निषेध गर्नुको साटो '**थर्ड-पार्टी बिलिङ' (Third-party Billing)** अनिवार्य गर्ने र कमिसनको अधिकतम सीमा तोकेर पारदर्शी नियमन गरिनुपर्छ।

विज्ञापन नीतिहरू (Advertisement Policies) मा सुधार

- **मूलधारमा डिजिटल र सोसल मिडिया विज्ञापन :** गुगल, फेसबुक, युट्युब र टिकटक जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय डिजिटल प्लेटफर्महरूमा नेपालबाट ठूलो रकम विज्ञापनका नाममा बाहिरिरहेको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकको सामाजिक सञ्जाल बैंकिङ च्यानल सम्बन्धी निर्देशनलाई अझ कडा बनाउँदै यी टेक कम्पनीहरूलाई नेपालमा करको दायरामा ल्याउने र नेपाली सञ्चारमाध्यमका डिजिटल संस्करण (अनलाइन न्यूज पोर्टल) लाई पनि सरकारी विज्ञापन पाउने नीतिगत व्यवस्था गरिनुपर्छ।
- **क्लिन फिड (Clean Feed) नीतिको व्यावहारिक अनुगमन:** ऐनले विदेशी टेलिभिजन च्यानलहरूलाई विज्ञापनरहित (Clean Feed) प्रसारण अनिवार्य गरे तापनि हालैका दिनहरूमा कतिपय विदेशी च्यानलहरूले यसको उल्लंघन गरिरहेको गुनासो छ। विज्ञापन बोर्ड र नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणको प्राविधिक क्षमता बढाई क्लिन फिड नीतिको कडा अनुगमन हुनुपर्छ ताकि नेपाली विज्ञापन बजार र स्वदेशी कलाकार/मिडियाले त्यसको प्रत्यक्ष लाभ पाउन सकून्।
- **कन्टेन्ट र विज्ञापनको वर्गीकरण (Sponsored Content Guidelines):** पत्रकारितामा 'स्पोन्सर गरिएका सामग्री' (Sponsored Context) वा 'एडभर्टोरियल' (Advertorial) को प्रयोग बढ्दो छ। कुन विज्ञापन हो र कुन सम्पादकीय सामग्री हो भन्ने कुरा पाठकले सहजै छुट्ट्याउन सक्ने गरी नीतिमा स्पष्ट आचारसंहिता (Disclosure Guidelines) बनाइनुपर्छ।

सुझाव

- विज्ञापन बजारको बेथिति र सरकारी कोषको दुरुपयोग रोक्न सरकारले चालेको चासो सकारात्मक भए तापनि **१ अप्रिल २०२६ को आदेश जस्तो "एक्लो र निषेधकारी" कदमले मिडिया उद्योगलाई धराशायी बनाउँछ।** तसर्थ, सरकारले सरोकारवालाहरूसँग वार्ता गरी यो आदेश फिर्ता लिनुपर्छ र विज्ञापन बोर्डलाई बलियो बनाई गैर-विभेदकारी र प्रतिस्पर्धी विज्ञापन बजारको विकास गर्नु नै मिडियाको दिगोपन (Media Sustainability) र प्रेस स्वतन्त्रताका लागि हितकर हुनेछ।

विज्ञापन (नियमन गर्ने) ऐन, २०७६ मा आवश्यक सुधार

- **विज्ञापन बोर्ड (Advertisement Board) को स्वायत्तता:** हालको विज्ञापन बोर्डमा सरकारी अधिकारी र सरकारले नियुक्त गरेका व्यक्तिको बाहुल्यता छ। यसलाई राजनीतिक प्रभावबाट मुक्त राख्न नेपाल पत्रकार महासंघ (FNJ), विज्ञापन संघ (AAN) र मिडिया सोसाइटीका प्रतिनिधिहरू सम्मिलित एक **पूर्ण स्वायत्त र निष्पक्ष नियामक निकाय**का रूपमा पुनर्संरचना गरिनुपर्छ।
- **विज्ञापनको समानुपातिक वितरण (Proportionate Distribution):** ऐनको दफा ३२ मा सरकारी विज्ञापनको वितरण विज्ञापन बोर्ड मार्फत हुने भनिए पनि यसको कार्यान्वयन फितलो छ। मिडियाको वर्गीकरण, पाठक/दर्शक संख्या र पहुँचका आधारमा एउटा स्पष्ट र पारदर्शी सफ्टवेयरमा आधारित प्रणाली (Algorithm-based distribution) बनाएर समानुपातिक ढंगले विज्ञापन वितरण गर्ने कानुनी ग्यारेन्टी हुनुपर्छ।
- **अत्यधिक सजायको पुनरावलोकन:** ऐनमा झुट्टा वा भ्रमपूर्ण विज्ञापन गरेमा ५ वर्षसम्म कैद वा ६ लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने कडा फौजदारी सजाय छ। मिडिया वा सञ्चालकलाई सिधै फौजदारी मुद्दा चलाउनु प्रेस स्वतन्त्रताको सिद्धान्त विपरीत हुन्छ। यस्ता गल्तीमा सुरुमा जरिवाना वा सच्याउन लगाउने (Corrective measures) र विज्ञापनदाता (Advertiser) लाई बढी जिम्मेवार बनाउने गरी ऐन संशोधन हुनुपर्छ।

आमसञ्चारमा संरचनागत र संस्थागत सुधार
(Structural Reforms)

- **नियामक निकायको स्वायत्तता:** सरकारी नियन्त्रणमुक्त, स्वतन्त्र र व्यावसायिक नियमनकारी निकायहरूको गठन
- **सरकारी सञ्चारमाध्यमको रूपान्तरण: सार्वजनिक प्रसारण सेवा (Public Service Broadcasting) PSB** का पदाधिकारीलाई सरकारले हटाउन सक्ने प्रावधान खारेजी र पूर्ण स्वायत्त संस्था बनाउने
- **राष्टि«य समाचार समिति र गोरखापत्र संस्थान :** दुबै संस्थालाई स्वायत्तता प्रदान गर्दै सरकारी होइन, सहकारी मिडियाका रुपमा रुपान्तरण
- **स्थानीय विज्ञापन** : स्थानीय मिडियाको अधिकार
- **सञ्चार संवर्धन कोष:** सञ्चारमाध्यमको दिगोपनका लागि न्यायोचित विज्ञापन नीति र सहुलियतको व्यवस्था

निष्कर्ष र मार्गचित्र (Conclusion & Way Forward)

- मिडिया कानून संशोधन गर्दा प्रेस स्वतन्त्रता संकुचित (Chilling Effect) हुनु हुँदैन ।
- सरोकारवालाहरू (पत्रकार महासंघ, मिडिया सञ्चालक, कानूनविद्) सँग व्यापक छलफल र सहमति आवश्यक ।
- **मूल मन्त्र:** "नियन्त्रणमुखी होइन, लोकतान्त्रिक र प्रवर्द्धनमुखी मिडिया कानून।"

- **धन्यवाद तथा जिज्ञासा (Thank You / Q&A)**